

פתיח זכור

קובץ מחקרים זה הוא פרי שיתוף פעולה בין מרכז "הקשרים" לחקר הספרות והתרבות היהודית והישראלית ובין מרכז משה דוד גאון לתרבות הלאדינו באוניברסיטת בן-גוריון. מרכז משה דוד גאון פועל לקידום תרבות הלאדינו ולטיפוחה בכמה נתיבים בעת ובעונה אחת:

א. **נתיב מחקרי** – מטרתו לעודד מחקרים ופרסום ספרים בתחום הלאדינו, לערוך כנסים שנתיים ופגישות עיון, וליזום קשרים לשיתוף פעולה עם מרכזים מקבילים בארץ ובעולם.

ב. **נתיב הוראה** – ייעודו לקדם את הוראת הלאדינו ותרבותה ולטפח תלמידים ממשיכים.

ג. **נתיב תרבות ואמנות** – תכליתו לארגן מופעים ספרותיים ואמנותיים בפרוזה, בשירה ובמוזיקה, הן מטעם המרכז הן מתוך שיתוף פעולה עם גורמים אחרים.

ד. **נתיב קהילתי** – במסגרתו מתקיים קשר עם שוחרי לאדינו בארץ בכלל ובאזור הדרום בפרט.

ה. **נתיב הסברה** – אמון על הפרסום של פעולות המרכז, כדי ליידע את קהל היעד.

קובץ זה הוא אוסף מאמרים בין-תחומי המוקדש לחקר התרבות של היהודים יוצאי ספרד. שם הקובץ איל פריזינטי (ההווה) מסמן את מטרתו: להביא לפני הקורא ממיטב המחקרים העכשוויים והעדכניים בתחום התרבות היהודית-ספרדית. הקובץ נחלק לכמה מדורים: **מאמרים**; **פנורמה**; **עמדה**; **קורות וביקורות**.

במדור הראשון אחד עשר **מאמרים** שנכתבו בידי חוקרים מאוניברסיטאות בארץ ושמיצגים כמה דיסציפלינות מחקריות: ספרות, היסטוריה, בלשנות ופולקלור.

אלי שי עוסק ביצירתו של אברהם ב. יהושע, מר מאני. שי מתמקד בשיחה החמישית והאחרונה ובעיקר ברומנסה מסורתית בלאדינו שמזמר אברהם מאני למורו הגוסס, הרב הדאיה. מתוך העיון בשיר אלי שי מפענח את "השיחה החמישית" בפרט ואת הרומן כולו. השיר מתגלה כצופן מרוכז

של עבריינות ארוטית, חסימות פנים-משפחתיות, משאלות מוות ונטיות אוברדניות. בעיבוד הספרותי של יהושע השיר מתפקד ככלי שבאמצעותו אברהם מאני מקפד את פתיל חייו של מורו הרב שבתאי חנניה הדאיה.

בתיא שמועוני בוחנת את זהותו הכפולה של יהודה בורלא, הנעה בין שורשיו היהודיים-ספרדיים לבין החוויה הציונית החדשה. לדעתה זהו המפתח העיקרי להבנת יצירתו: היטלטלות בין הרצון להשתייך לקבוצת הסופרים היהודים האשכנזים לבין השתייכותו לתרבות שנחשבת שולית. המאמר מציג זווית חדשה ליחסיו של בורלא עם הקבוצה הציונית השלטת, יחסים של קבלה ודחייה בעת ובעונה אחת.

אליעזר פאפו בוחן את סיפור חייה ויצירותיה של של לאורה פאפו "בוכוריטה", המחזאית הראשונה שכתבה בספרדית-יהודית. יוצרת זו, שחייתה בסרייבו בשנים 1889-1942, הייתה בעלת מודעות פמיניסטית גבוהה. היא נאבקה למען יציאת הנשים היהודיות הספרדיות ללימודים ולעבודה, אך גם פעלה למען שימור המסורת והערכים המשפחתיים והקבוצתיים. בתאטרון היא מצאה בימה מתאימה להצגת דעותיה.

שני המאמרים הבאים עוסקים בספרות עממית.

מיכל הלב מציגה קריאה צמודה בשיר חתונה בלאדינו מרודוס, אשר בוצע כחלק מטקס הטבילה של הכלה לפני חתונתה. שיטת הקריאה הנקוטה במאמר זה מעוגנת בהכרה שהעולם הרעיוני והרגשי המגולם ביצירה העממית שואב את תכניו מהיותה שילוב של קולות מן העבר ועיבודם בהווה – בזמן ובמקום שתפקידו המסורתי של שיר העם כמעט חלף מן העולם. ההתייחסות אל השיר נעשית באמצעות גישות טקסטואליות, המנסות לפרש את מארג הסמלים הבולטים בשיר, וגישות הרמנויטיות, המתבססות על פענוח המעגלים הרפלקסיביים הנוצרים סביבו.

תמר אלכסנדר עוסקת בז'אנר שכמעט שלא נחקר בספרות הלאדינו – החידה. מטרת המאמר לנתח את מאפייני החידה בלאדינו לסוגיה ולבדוק את מקומה ותפקידה בתרבות הקבוצה. המאמר מבוסס על מקורות מודפסים של חידות ועל עבודת שדה של המחברת. ייחודה של החידה כז'אנר ספרותי הוא שהחלוקה בין מסמן למסומן (הטקסט ופירושו) היא חלוקה בין אנשים: המחיד והנמען. חשיבותה החברתית-תרבותית של החידה היא באפשרות שלה לשמש מפתח קוגניטיבי להערכה ולניתוח של החברה שהיא מתפקדת בה. דא עקא, החידה מסיימת את תפקידה כלפי אותו קהל ברגע שבוצעה. החידה מחד גיסא משקפת את ערכי הקבוצה וזהותה האתנית ומאידך גיסא מערערת עליהם. מציאת הפתרון לחידה משיב את הסדר הנורמטיבי על כנו.

שני מאמרים מתחום הבלשנות מציגים את שני הדיאלקטים המרכזיים של הספרדית־יהודית: לאדינו במזרח וחכיתיה במערב.

אורה (רודריג) שורצולד מתמקדת בהתפתחות של חקר הלשון והתרבות של הקהילות הספרדיות באימפריה העות'מאנית, והיא סוקרת את דרכי המחקר, חומרי הגלם שברשותו, שיטות העבודה ותוצאותיהן, וקשייו. הדיון מציג מצב שיש בו מיון של סוגות בכתב ובעל פה, אך עדיין חסר ניתוח של שיח האנשים דוברי השפה. המחברת רואה את מחקר הספרדית־יהודית כנתון היום בצומת חשוב, אולם עדיין חסרה המסגרת הכוללת התאורטית והמעשית לטיפול בלשון וביצירתה כבמכלול בהיבטי לשון, ספרות, מוזיקה ופולקלור.

יעקב בן־טולילה סוקר את חקר הספרדית־יהודית של צפון אפריקה (החכיתיה). המאמר דן במבנה השפה, ביסודות העבריים והערביים שבה וכן בסוגיית זיקתה האמיצה עם הספרדית ההיספנית. בסופו של דבר הספרדית ההיספנית הייתה ללשונם העיקרית של יהודי מרוקו הספרדית, והחכיתיה נצטמצמה לכדי שימושים אקראיים, בעיקר בתחום המשפחה, התרבות והדת. לחכיתיה נועד תפקיד חשוב בהיותה אמצעי לביטוי של זהות עצמית וקבוצתית בקרב המהגרים שעזבו את צפון מרוקו – דווקא במרחק גאוגרפי חדלה החכיתיה להוות איום לתדמיתם התרבותית. בשנים האחרונות החכיתיה זוכה להתעוררות ביצירה (שעיקר אופייה הומוריסטי) ובמחקר האקדמי.

חטיבת המאמרים האחרונה במדור זה מציגה את התרבות היהודית־ספרדית מנקודת מבטם של ההיסטוריונים. מאמרים אלו מובאים לפי סדר כרונולוגי.

אברהם גרוס דן במשיחיות יהודית נוצרית ואנוסית באיבריה בדור הגירוש ואחריו. המאמר עוסק בכמה פרשיות בנות התקופה שבמחקר לא הושם אליהן לב. רובן נוגעות ישירות בנושאים אפוקליפטיים ומילינריים בעולם הנוצרי ותורמות להבנת המשיחיות היהודית באותה התקופה. כיוון מחקר זה חשוב להבנת עולמם של האנוסים שינקו מהמסורת של שתי הדתות יחד ולעתים התערבבו אצלם רעיונות ויסודות משיחיים יהודיים ונוצריים.

ירון בן־נאה מתמקד באורחות החיים של בני היישוב הישן ובעיקר ב"חוויה הנשית" של נשים מן העדה היהודית־ספרדית בירושלים במאה האחרונה לשלטון העות'מאנים, המאה התשע עשרה. על פי מגוון רחב של מקורות המחבר בוחן את הצדדים הדתיים ואת הדרכים לבילוי זמן של הנשים שחיו בעיר, רבות מהן מבוגרות ובודדות, והוא מדגיש את ההיבט המגדרי של קיום חיי חברה עשירים למדי במסגרת חברתית נשית, נפרדת מזו הגברית.

עליזה מיוחס ג'ניאו דנה בדמותו של הסנטור הספרדי ד"ר אנחל פולידו פרנאנדס (1852–1932) ובקשריו עם הפזורה הספרדית. בהסתמך על השפה הספרדית-יהודית, אשר נשמרה במשך דורות רבים על ידי צאצאיהם של המגורשים ב-1492, ביקש פולידו פרנאנדס לבנות גשר בין מולדתו, ממלכת ספרד, ובין הפזורה הספרדית. הוא נדרש להיאבק בדימוי השלילי של היהודי, אשר רווח בתודעתם של בני מולדתו, ולשם כך נטל על עצמו את תפקיד סגורם של ישראל. גישתו של פולידו פרנאנדס ליהודים הספרדים הייתה הגישה הרומנטית האופיינית לאוריינטליזם של המאה התשע עשרה. הוא האמין בכוחם הכלכלי של היהודים ובשליטתם בסחר העולמי וציפה שיהיה אפשר לנצל כישורים אלו לטובתה של מולדתו ספרד, אשר לנוכח המשבר הכללי של 1898 סבלה מזימוי עצמי ירוד. פולידו פרנאנדס ניהל מערכה ציבורית נרחבת למען היהודים הספרדים וקיווה לתמיכה ביזמות הפיוס שלו, אך בפועל התוצאות שהשיג לא תאמו את ציפיותיו.

גילה הדר דנה בנישואים ובטקסי נישואים המוניים במהלך מלחמת העולם השנייה וערב משלוחי היהודים משאלוניקי למחנות ריכוז. נישואים הם אסטרטגיית הקיום העתיקה והחשובה ביותר ביהדות, ומטרתה רבייה והעמדת צאצאים במסגרת המשפחה והמשכיות העם היהודי. לנישואים גם תפקיד כלכלי וחברתי: שימורם של הזהות החברתית וערך הקניין והגנה על החברה היהודית מפני השפעות חיצוניות והתבוללות. ערב מלחמת העולם השנייה ובמהלכה אנו עדים לריבוי טקסי נישואים שלא על פי כללי המנהג והמסורת שהיו נהוגים בקהילה בעתות שלום ומטרתם קשרי חיים והצלחה.

במדור **פנורמה** בחרנו לתרגם את הפרק הרביעי מתוך הספרדים, ספרה של **פלומה דיאז-מאס**, העוסק בספרות יהודית-ספרדית. הפרק סוקר את הסוגות הספרותיות הן בכתב הן בעל פה, מתרגומי התנ"ך, דרך יצירות פרוזה, שירה, עיתונות ותאטרון ועד לשירה יהודית-ספרדית עכשווית. זוהי סקירה ממצה של הספרות היהודית-ספרדית, התפתחותה וסוגיה.

במדור **עמדה** בחרנו להביא תרגום מספרדית למאמר של **וינפרד בוסה**. בוסה עוסק בשאלת ההעתקה באותיות לטיניות של טקסטים לאדיניים הנתונים בכתב רש"י, אם בדרך של תעתיק אותיות (טרנסליטרציה) ואם של תעתיק הגאים (טרנסקריפציה). המחבר מנתח את ההבדלים העקרוניים בין שתי השיטות ומוביל למסקנה שמה שנדרש הוא מהלך המשלב את שתיהן.

במדור האחרון, **קורות וביקורות**, חותמות את הקובץ שתי סקירות שונות באופיין, סקירה של ספר וסקירה של קהילה.

מדכי ארבל עומד על תפקידה המרכזי של הקהילה היהודית-ספרדית בווינה, היא שנשאה את דגל תרבות הלאדינו באירופה. הוא סוקר את תולדות הקהילה, הרכבה חברתי, מפעלי ההוצאה לאור של ספרי לאדינו שפעלו בקרבה, מוזיקה, עיתונות ואת המאמצים להחיות את תרבות הלאדינו בווינה במאה העשרים, עד לסופה של הקהילה. רוב יוצאי ספרד שנותרו בווינה בתקופת השואה נשלחו למחנות ריכוז. היום קשה למצוא בווינה שארית מן הקהילה שהייתה שם או סימן לה.

שמואל רפאל סוקר את ספרה של **אלנה רומרו** – מהדורה מדעית-ביקורתית לחיבור סיפורי בן סירא בלאדינו. רפאל ממקם את מחקרה של רומרו בתוך המערך הכולל של עבודותיה העיוניות בשדה הלאדינו, לנוכח מחקר הספרות היהודית-ספרדית ההולך ומתרחב בהתמדה. רומרו בוחנת את דרכי גלגולו של ספר בן סירא במסורת היהודית-ספרדית, והיא מעמידה מהדורה מדעית מדויקת המבוססת על חמישה דפוסים ושני כתבי יד. היא משווה בין נוסח הלאדינו (איסתנבול, 1823) לנוסח העברי (ונציה, 1544). רומרו מבקשת בעבודה זו להעשיר את עולמו של הקורא הספרדי בן ימינו במסורות הספרות העברית הקדומה על ידי התרגום מספרדית-יהודית.

אנו מקווים שקובץ מחקרים זה הוא ראשית לסדרת פרסומים מחקריים על תרבות יהודי ספרד מטעם מרכז משה דוד גאון לתרבות הלאדינו.

העורכים,

יעקב בן-טולילה

תמר אלכסנדר